

A Lázár Piroska-féle leányiskola osztályképeinek utóemlékezete

Bevezetés

Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy egy, a huszadik század első felében működő leányiskola négy, 1935 és 1940 között készült osztályképe segítségével visszaemleljem a kulturális emlékezetbe az intézményt és az iskola alapítóját, igazgatónőjét, Dr. Lázár Piroskát. Emléket állítsak tanárainak és diákjainak, akik közül a numerus clausus miatt sokakat kizártak az állami közép- és felsőoktatásból, később bujkálniuk kellett, koncentrációs táborokba hurcolták vagy a Dunába lötték őket, vagyilekileg sérült túlélők lettek. A tanulmánynak személyes indíttatása is van: ide járt édesanyám 1935-től 1940-ig, a vizsgált fényképeken így ő is rajta van. Ajánlom ezt a munkát az ő emlékének is.

Munkám tematikájában és kontextusában Szapor Judit „Antiszemitizmus a felsőoktatásban, nőemancipáció és zsidó asszimiláció” című kutatásának, továbbá az ennek kapcsán 2021-ben rendezett *Tanulni szerettek volna... A numerus clausus és a lányok* című kiállítás folytatásaként is értelmezhető.

Ha elmúlt korszakokból való, bármilyen iskola osztályképeit nézzük, többnyire a felszínen marad a tekintetünk. Látunk egy osztálynyi gyereket, leggyakrabban iskolai egyenruhában, szépen elrendezett sorokban ülve és állva, hasonló testtartásban, köztük egy vagy több tanárral. A képek valamelyik osztályteremben vagy az iskola udvarán készültek. Legfeljebb akkor mélyül el a pillantásunk, ha mi magunk, de még inkább, ha valamelyik felmenőnk is rajta van a képen. Ez utóbbi esetben keresésre indul a tekintet és amikor rátalál a keresett arcra, akkor beindulhat a fantázia, milyen korban is készült az a kép, milyen az a család, melynek háttéréből a mi rokonunk az iskolába érkezett, milyen lehetett az az iskola, amelynek az osztályképén szerepel, miben különbözik és miben nem az évek során ugyanaz az arc, mit érezhetett akkor és ott, amikor és ahol a fénykép készült. Milyen élet vette őt körül és mi következett a fénykép készülete utáni időkben.

Elméleti keret

A tanulmány elméleti keretét Marianne Hirsch és Leo Spitzer *School Photos in Liquid Time. Reframing Difference* (2020) című monográfiája szolgáltatja. A híres szerzőpáros ezúttal a méltatlanul feledésbe merült iskolai fotók műfaján keresztül vizsgálja a hatalom, az elnyomás és a diszkrimináció tükröződéseit kiélezett, változásban lévő történelmi és politikai korszakokban. Mint minden fénykép, az iskolai fényképek kapcsán is beszélhetünk egyfajta jövőérzékelésről: a képek készültéhez képesti jövőről, amelyben maguk a lefényképezett szubjektumok, vagy haláluk után leszármazottaik egy még későbbi időpillanatban szemlélik őket. Ily módon a családi archívum részét képezik, emléktárgyakként is funkcionálnak, amelyek révén érzékelhetővé válik az idő múlása, a túlélés és a veszteség, az élet folyamatában bekövetkezett törések. Ám a szélsőséges történelmi helyzetekben készült fotók azt is megmutatják, így Hirsch és Spitzer, hogy a képek a rajtuk ábrázoltakkal szembeni igazságtalanság és az igazságtalansággal szembeni vád dokumentumaiként is működhetnek, olyan tárgyakként, amelyek alkalmasak az igazság helyreállításának mobilizálására (Hirsch és Spitzer 2020, 12).

A könyv egyik kulcsfogalma a „liquid time” (cseppfolyós idő) terminus technicus. A fogalmat Jeff Wall „Photography and Liquid Intelligence” (2007/1989) című esszéje inspirálta. Ebben Wall a digitális fordulatot elemzi az analóg fényképezéssel szemben. Az analóg fénykép értelmezése éppen az őt szemlélő és a kép készülte közötti idő távolsága miatt szerinte „cseppfolyós” értelmezési kísérletként fogható fel csupán, több a kérdés, mint a válasz. Ez a „cseppfolyós” intelligencia az analóg kép előállításán során fellépő, a permanenciába történő fixálódást megelőző, számtalan változás metaforája is, szemben a digitális fényképek „száraz” intelligenciájával, amely alapvetően technológiai és optikai természetű és egészen más az időhöz való viszonya, mint a „nedves”, analóg fényképeknek. Hirsch és Spitzer a „cseppfolyós intelligencia” alapján vezeti be a „cseppfolyós idő” fogalmát. Állításuk szerint a szélsőséges időkben készült régi iskolai fotókat a „cseppfolyós idő” köti össze későbbi szemlélőivel. A képek felvételének és későbbi szemlélésüknek pillanata között eltelt idő hosszúságának arányában mind az intézmények, mind a gyerekek és a tanárok, továbbá a beállítás és a helyszín és ezek értelmezése is egyre cseppfolyósabbá – megfoghatatlanná, minduntalan (át)változó természetűvé, „foszforeszkálóvá” – válik a történelem egy későbbi időpontjából nézve. Az értelmezési folyamat során az iskolai képeken olyasmik is előtűnik, ami konkrétan nem látható: kiközösítő és befogadó ideológiák, az inkluzivitás és az exkluzivitás rezsímjei például. A szerzőpáros többek között afroamerikai, indián és zsidó gyerekekről készült osztályképeket, illetve iskolai fotókat felhasználó művészek, többek között

Christian Boltansky és Marjane Satrapi installációit, illetve képregényeit vizsgálja abból a szempontból is, hogy miképpen válhatnak ezek a történelmi fotók az emlékezet, az utóemlékezet instrumentumaivá. A „postmemory” azt a viszonyt írja le, amely a következő generációkat összekapcsolja az előtük járók személyes, kollektív vagy kulturális traumáival. Olyan eseményekkel, amelyekre felnövekedésük során csak családi történeteken, képeken és bizonyos magatartási mintákon keresztül „emlékezhetnek” (Hirsch és Spitzer 2020, 14). Hirsch és Spitzer a második világháború gettóiban és koncentrációs táborában készült fényképek kapcsán beszél az utóemlékezet jelenségéről. Az általam tárgyalt osztályképek a fentiekhez képest viszonylag konzolidált időkben készültek, a múlt század harmincas éveinek fasizálódó Magyarországon. E képeken egy expliciten nem zsidó, ám összetételét tekintve zsidó iskola növendékei láthatók. Kilencven százalékban az asszimilált zsidó középosztályból származtak, akiknek szüleit vagy őket magukat is egyre nagyobb mértékben kiközösítették, később bujkálásra, munkaszolgálatra kényszerítették és/vagy elpusztították. Ma ezért nem értelmezhetőek e képek kizárólag csak készítésük pontos idejének referenciakeretében, azaz az 1930-as évek Budapestjének kontextusában. Erre rakódnak az ábrázoltak később bekövetkező soá tapasztalatai, amelyekről a képek szereplőinek a kép készültekor legfeljebb sejtései lehettek. További réteget alkotnak a soá után születettek utóemlékezetének értelmezési kísérletei. Ez a három réteg, mely szüntelen át- meg átjárja egymást, ez a folyamat – a folyamat szónak a folyóni igével való kapcsolatának szó szerinti értelmében is – maga a cseppfolyós idő.

Az iskolai fotók elemzése során a szerzők többféle tekintetet („gaze”) különböztetnek meg. Elsőként az intézmény tekintetét, mely egyben a kontroll, a hatalom és az iskola normatív ideológiájának tekintete. Ez a tekintet elsősorban az uniformizálásé, a fegyelmezésé, a belesimulásé. Ennek kapcsán beszélnek a szerzők „formális curriculumról”, a tervezett órákról, a tudásanyagáról és az edukátorok által expliciten közvetített pedagógiai programról. Ezzel szemben áll a „rejtett curriculum”, az implicit módon kommunikált akadémiai, társadalmi, gazdasági és kulturális üzenetek, melyeket az iskola a „formális curriculum” mellett vagy annak ellenében közvetít. A második tekintet a fotósé, amely lehet alkalmazkodó az adott iskola, illetve az iskolát működtető társadalom hivatalos agendájához, azaz tükrözheti az iskola formális curriculumának külsődleges elemeit, de lehet gyermekközpontú is, megjeleníthet a képen szubverzív, a mainstreamnek ellenálló mozzanatokot is attól függően, hogy milyen a fotós társadalmi-politikai beágyazottsága, pozíciója. A harmadik tekintet a tanulóké, mely lehet az identitásukat felfedő vagy éppen eltakaró, felforgató, közömbös vagy rejtőzködő. Ennek rekonstrukciójában nagy segítséget jelent a képen láthatók saját írásaiban – levelekben, naplókban – vagy az oral history keretei között rögzített saját

emlékezete. A negyedik tekintet a fotó korabeli vagy jóval későbbi szemlélőjéé, amely valamiképpen próbál jelentést tulajdonítani a fotón látottaknak. Ennek során léphet működésbe a fent említett postmemory, azaz a képeken látható lányok gyerekeinek anyáik valóban átélt tapasztalataira való közvetett, sokszor kísérteties és fojtogató, utólagos, célzásokból, elbeszélésekből, képekből, elhallgatásokból összeálló, fragmentált, elsajátított „visszaemlékezése” (Hirsch 2001).

Az itt következő négy osztálykép elemzése során utóemlékezőként a képeken szereplők és az iskola tekintetét, ezek meghosszabbításaként pedig a sajátomét vizsgálom. Felteszem magamnak azokat a kérdéseket, amelyek velük kapcsolatban fogalmazódtak meg bennem és megpróbálok rájuk válaszolni. Teszem ezt elsősorban a képekből kiindulva, de ezek kapcsán rekonstruálva az iskola történetét, pedagógiai szemléletét és szellemiségét.

Az első osztálykép elemzése, 1935–36: az iskola története

1. kép

Második osztályos gimnazista lányok ülnek egy lipótvárosi bérház körfolyosóján, ahol a többi három kép is készült [1. kép]. Több tanár ugyanebben a házban lakott, így Lázár Piroska is. Az iskola ily módon a nyilvános és a magánszféra találkozási pontján helyezkedett el. Nagyon hasonlított azokhoz a pesti bérházakhoz, ahol a lányok a szüleikkel laktak. Inkább képviselte a meleg otthon

védelmét, mint az iskoláknak a növendékekben gyakran félelmet keltő, kontrolláló szerepét.

A húsz lány két sorba rendeződve áll, illetve ül. Láthatóan jól érzik magukat ott, ahol vannak, az iskola bérházának folyosóján, egymás és a tanárnő társaságában. Anyám az álló sorban baloldalt az első. Ebben a tanévben került ebbe az iskolába, előzőleg a Ráskai Lea Leánylíceumba járt. Talán ezért van, hogy kissé távolabb áll, a közösséghez tartozik is, meg nem is. Az „új kislány” jellegzetes pozíciója ez. Az ülő sor közepén Dr. Kardos Gabriella magyar-történelem szakos osztályfőnök. A gyerekek három

kivétellel matrözgalléros blúzt és rakott szoknyát viselnek. Elvégre 12 éves kislányokról van szó. Feltűnő, hogy a képen egyik gyerek sem mosolyog szélesen, de a legtöbbszörük arckifejezése valamiféle belső derűt, nyugalmat sugároz. A legtöbb lány rakott szoknyájára fel van gombolva a fehér blúz, de vannak kivételek, mint például anyám, aki – talán kissé molett testalkata miatt – kívül hordja matrözblúzáját. A zoknik színe sem egyöntetűen fehér. Van, aki magas szárú cipőt, van, aki elegáns, lakk félcipőt visel. A gyerekek többségének frizurája hasonló: a kor divatjának megfelelően oldalt elválasztott, rövid vagy félhosszú. A tanárnő is ilyen frizurát visel. Az első sorban ülőknek talán előírták a keresztbe helyezett lábtartást is, ketten mégis a nekik bizonyára kényelmesebb ülést választották: lábukat hátratulják, beakasztják lábfejükét a szék lábába. Az első sorban mindenki az ölében nyugtatja összekulcsolt kezét. Az egész kép nemcsak az iskolai rendet és fegyelmet sugározza, hanem a gyerekek jól létét, azt a belső kényelmet, amelyben sokféle testtartás és arckifejezés lehetséges. Az ez évi iskolai *Értesítő*ből tudni, hogy 1936-ban halt meg az igazgatónő édesanyja, aki nemcsak a zenét és az olvasást szerettette meg vele, hanem az iskola alapításában is támogatta. Lázár Piroska többek között ezt írja róla:

Lányok, kik ide jártok, ide jártatok, tudjátok-e, hogy édesanyám a ti anyátok is volt? [...] Lányok, Isten után mindent neki köszönhetek. Ő plántálta belém a munka szeretetét. Az ő okos, finom lénye ismertette meg velem a tudás nagyszerűségét, a zene felemelő voltát, ő szerettette meg az irodalom és művészet alkotásait, ő tanított meg gyönyörködni a természet szépségében, mélységesen szeretni a hazát és alázatosan elmélyedni a vallás tanításában. [...] Hogy tanított lelkesedni a jó könyvért, a klasszikus zenéért! Hogy beszélt Aranyról, Eötvösről, Madáchról! Milyen boldog voltam, ha háziasszonyi teendői elvégzése után zongorázott. Ő szerettette meg velem Mozartot, Beethovent és Itáliát. Milyen érdeklődéssel követte a rohanó idők napi kérdéseit! Néhány nappal a komor január 11-e előtt mily élvezettel hallgatta Ady néhány versét és a „Szózat”-ot, Velencébe, Rómába vágyott, hol oly sokszor volt és a rádió Mozart-dallamára zongorázott paplanán fáradt ujjával. Ez a drága teremtés állt mellém, hitt bennem, mikor iskolánkat megcsináltam és vezetett azon az úton, melyen ismét járnék, ha életemet újra kezdeném. (1936, 5–6)

Az idézetből több minden olvasható ki. Itt van mindjárt a felütés: Lázár Piroska az egykor és jelenleg iskolájába járó lányokat szólítja meg és összekapcsolja őket édesanyjával, mintegy megteremtve ezzel egy bizonyos női életminta folytonosságát. Nyomatékosan jelen van a szövegben a „háztartási munka” kereteiből kinőtt, önálló, a világra és a kultúrára nyitott női életvitel, továbbá az intellektuális, érzelemgazdag anya-lánya kapcsolat. A felvilágosult, emancipált anyai minta melletti elköteleződés és továbbadásának

ethosza olvasható ki a sorokból. Ez az ethosz az iskola szellemiségébe is beépült: neveltjei karrierjét nem a négy fal között képzelte el egy férj és a gyerekek szolgálatában. Lázár Piroska saját személyében is ezt valósította meg: ő maga a Veres Pálné Gimnázium növendéke volt, ahol különös hangsúlyt kapott a fiatal lányok öntudatra ébresztése és szakmai előmenetele. Később felvételt nyert a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, ahol Eötvös József báró nőalakjairól írta doktori disszertációját 1905-ben. Választmányi tagja volt az Egyetemet és Főiskolát végzett Nők Szövetségének és az V. kerületi Nőegyletnek. A Magyar Izraelita Nőegyletek Országos Szövetségének nagygyűlésén előadást tartott a „Női ifjúság irányításáról” címmel. A *Pesti Hírlap* 1911. 08. 01-es számában az iskolát mint a „A Nők iskoláját” hirdeti, amelyben „előkelő leányok tudományos, szociális és gyakorlati (háztartás, főzés, varrás) továbbképzésben részesülnek. A 'Nők iskolája' teljesen pótolja a külföldi intézeteket.”

Az iskola a hozzá kapcsolódó internátussal 1907 szeptemberétől önálló intézményként történt erőszakos megszüntetéséig, az 1939–40-es tanév végéig működött. Három osztállyal és internátussal a Váci körút út (ma Bajcsy-Zsilinszky út) 78-as szám alatt nyílt meg. Az 1908–09-es tanévtől ötosztályos, a következő tanévtől teljes hatosztályos, 1916–17-től hétosztályos felsőbb leányiskola lett. 1927-ben alakult át nyolc osztályos leányliceummá, melynek „érettségi bizonyítványa úgy az egyetemre, illetőleg főiskoláikra való felvétel, mint pedig minősítés tekintetében a fiúközépiskola érettségi bizonyítványával egyenlő értékű”, majd 1932-ben nyilvános jogú leánygimnáziummá. 1915-től a Személynök (Ma Balassi Bálint) utca 21-es számú bérházba költözött az iskola. Ahogyan a korabeli újsághirdetésekből kiderül, az igazgatónő és édesanyja balatoni nyaraltatást is hirdettek növendékeiknek balatonlellei házukban.¹

Az *Ujság* c. politikai napilap 1940-ben hírül adja az iskola státuszának megváltozását, amikor a Pesti Izraelita Hitközség leánygimnáziumának kihelyezett tagozatává alakult. Ebben a cikkben Lázár Piroskát is megszólaltatja az újságíró, aki felidézi 1907-es iskolai prospektusának mottóját és kifejti fő pedagógiai elveit is:

„[...] helyes erkölcsi felfogású, művelt, magyar leányokat nevelni, akiket emberszeretet, önzetlenség, nemes altruizmus hason át, mert ez képezi az igazi kapcsot saját személyük és a nagy társadalom között.” Célkitűzésem között felsoroltam, hogy a természettudományok tanítására kívánok nagy súlyt vetni, mert az emberiség hatalmas fejlődése pregnánsan ez irányban

¹ Lásd: *Egyenlőség*, 1928. május 19/19. szám 15-ik oldalán megjelent hirdetés szigorúan vallásos ellátást” ígér. A magyar zsidóság e politikai hetilapja Lázár Piroska hirdetményével azonos oldalon közli az antiszemita fürdőhelyek listáját is.

halad. A modern nyelvek tanítása mellett fontos szerepet kívántam juttatni, – ezt meg is valósítottam – a zenének, a művészi oktatásnak, természet után való rajzolásnak, festésnek, képfaragásnak. Tehát harminchárom évvel előtt nem ítélt meg helytelenül, hogy milyen irányban kell haladnom. (*Ujság* 1940, 5)

A hagyományosabb értékeket, mint amilyen a „helyes erkölcsi felfogás”, „az emberszeretet”, az „öntelenség” és az „altruizmus” a társadalmi életbe való bekapcsolódás hídjaként értelmezi. Ami a természettudományokat illeti, a kor legkitűnőbb természettudósai tanítottak az intézményben, például az I. világháborúban elesett Zemplén Győző, európai hírű fizikus, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja és Péter Rózsa, a később világhíressé lett matematikus. A növendékek zenei oktatásban is részesültek, sőt felkészítették őket a zeneakadémiai felvételire is, ha kellett. Működött énekkar, voltak szavalóversenyek, színelőadások, különféle önképzőkörök, irodalmi, filmes és fényképész szakkörök, rendszeresen jártak múzeumba és operába. Az 1910-es években a kasseli Zimmer-féle iskolában gimnasztikát tanult Bierbauer Clarisse (1895–1971) tanított mozdulatművészetet az iskolában, aki később, a Tanácsköztársaság oktatási programjának keretében *Testi kultúránk megteremtése* című cikkében fejtette ki az újonnan megnyílt Testnevelési Főiskola oktatási elveit (1919, 5).

A hazaszeretetről szóló mondat a magyar és az európai kultúrára, továbbá a természet szépségeire hivatkozik. Mindez nyomon követhető az iskola nyitottságában, európeér szellemiségében és a természet szeretetének hangsúlyozásában. A latin és a héber nyelvek mellett angolt, németet és franciát is lehetett tanulni. Megszervezték a külföldi iskolák leánynövendékeivel folytatott idegen nyelvű levelezést. A hazaszeretetnek ez a világra és a magyar kultúrára egyaránt nyitott mivolta összekapcsolódik a nőnevelés iránti érdeklődéssel. A fent idézett újságcikkben Lázár beszámol róla, hogy már egyetemista korában olvasott egy angol reformiskoláról Ellen Key (1849–1926) munkájában² (Key 1902, 304–305). Ez az iskola a Cecil Reddie (1858–1932) alapította New School of Abbotsholme, ahová tanulmányi út keretében el is látogatott. A látogatás 1905-ben történhetett, mert ahogy az *Ujságban* is említi: „Amint tanári okleveletem megszereztem, kiutaztam Angliába és tanulmányokat folytattam ebben az iskolában,

² Ellen Key (1849–1926) svéd feminista, a gyermekközpontú nevelés és pedagógia szószólója a *Gyermek évszázada* c. könyvéről van szó, amelyet Lázár Piroska német fordításban olvashatott 1902-ben, tehát egyetemista korában. Key ebben a művében utal Cecil Reddie New Schooljára: nem ért egyet Reddie azon elvével, hogy a tanulók egész napjának minden percét valamilyen tevékenységgel kell kitölteni, fontos, hogy a kontemplációra is jusson idő. 1905-ben a *Magyar Nők Köznevelődési Köre* meghívására Ellen Key Budapestre is ellátogatott, ahol reformpedagógiai elveiről két előadást is tartott.

amelynek Reddie News (sic) School of Abbotsholm volt a neve.” A látogatás arra vall, hogy Lázár Piroska érdeklődése kezdettől fogva európai horizontú volt, nem korlátozódott a magyar viszonyokra. Ennek az iskolának a mintájára alapította saját leányiskoláját Budapesten. Az interjúban többek között kifejti: „Mindenáron rá akartak beszélni arra, hogy Amerikában csináljam meg az iskolát. Én azt feleltem, *magyar vagyok, és kötelességemnek tartom, hogy képességeimet a magyar iskolaiügy szolgálatába állítsam.*”

Az 1930–31-es év iskolai *Értesítőjében* „Külföldi pedagógiai reformtörekvések” címmel közölt beszámolót a drezdai Dürerschulében tett szakmai látogatásáról. A berlini *Zentralinstitut für Erziehung und Unterricht* által 1930 nyarán rendezett metodikai tanfolyam keretében jutott el az intézménybe. A Reddie-féle New School of Abbotsholme szellemiségét továbbvivő reformiskola fő elvei közé tartozott, hogy nincsen örök érvényű nevelési ideál. Nem egy bizonyos tanterv elvégzése a cél, hanem egy „művelődési Bildungsplan átélése (1931, 5). Nincs körülhatárolt tananyag, ahogy osztályozás és bukás, illetve büntetés sincs. A való életet viszik be az iskola falai közé, ezért nagy hangsúlyt fektetnek a „tanulmányi vándorlásokra”. A gyermek személyisége áll a középpontban. A Reddie-féle New Schoolhoz képest a drezdai iskolában a természettudományok mellett azonos súllyal jelenik meg a művészeti nevelés fontossága és az epochális tanítás:

A tanítás gerince a művelődésismeret (Kulturkunde). Nevelő értékének hangsúlyozása nincs a matematika és természettudományok rovására. Művészettörténetet, tornát heti három órában tanítanak, van instrumentálmuzsika tanítás, műhelyoktatás és a leányoknak ritmikus gimnasztika. [...] Egyes tanórák helyébe munkaperiódusok lépnek. Ezek állhatnak hetekből, hónapokból vagy egy évből. A munkaperiódusok egységekre oszlanak, egy-egy egység kétszer 45 perc. (1931, 6)

Összefoglalójában kiemeli a saját országhatárokon túlnyúló tapasztalatok fontosságát is: „A nemzeti öntudatosságnak szelleme, a neonacionalizmus hatja át a tanárokat, akik emellett nagy figyelemmel vizsgálják Európa, Amerika eseményeit, az egész világ jelenségeit és őszinte vágyódással vannak eltelve a fenséges, az örök életű művészi dolgok iránt” (Lázár 1931, 4). Vajon a főmondat a mából visszanezve kirekesztő nacionalizmus manifesztációja? Nem hinném. Inkább az anyja átörökítette, mélyen átélt hazaszeretet hangsúlyozása ez, melynek hatása nyilvánult meg abban is, hogy nem Amerikában, hanem Magyarországon alapította meg iskoláját. A lelkes hangú élménybeszámoló végén viszont egy, a magyar viszonyokhoz alkalmazkodó, már-már öncenzúrának ható mondat áll: „A német nép higgadt, megfontolt tudományos kísérleteiben van sok

megszívlelendő. Azonban ne becsüljük túl az idegen kultúrát, ne fogadjuk el soha kritikátlanul a külföldi eszmeáramlatokat” (Lázár 1931, 7).

Noha gyászbeszédének fent idézett részletében nem konkretizálja, de tudni lehet, hogy a zsidó vallásban való elmélyülésről van szó. Lázár Piroska számára nagyon is fontos volt a zsidóság. Kódoltan jelen van a már idézett *Újságban* adott interjújában is, amelyben hírt ad az iskola „átalakulásáról”, azaz megszüntetéséről és a pesti izraelita leánygimnázium tagozatává alakulásáról. Figyelemre méltó, hogy az újságcikkben sem írják le a „zsidó” szót, maga Lázár Piroska megszólalásában sem szerepel. Még akkor sem, amikor felidézi saját iskolája alapítását és ennek kapcsán megemlékezik dédapjáról: „Végre megkaptam az iskola megalapításához az engedélyt, – nem tudott semmi nehézség eltéríteni a tervemtől, ez valahogy atavisztikus érzés is volt bennem, mert dédapám, Schwarcz István, alapítványt tett az egi állami reáliskola alapítására.”³ Nem említi meg, hogy dédapja, Schwarcz István, a szegény körülmények között született zsidó fiú később az egi hitközség elnöke lett, gőzmalmot épített és működtetett, jövedelméből a reáliskola három, jó előmenetelű, nem feltétlenül egi születésű diákjának vallásukra való tekintet nélkül ösztöndíjat alapított. Kemény Ferencz, az egi állami reáliskola igazgatója, aki 1893-ban gyönyörű megemlékezést írt Schwarcz Istvánról, így fejezi be írását:

Nem nehéz eltalálni, hogy mit tartanék legszebb jutalomnak csekély fáradozásomért s mivel bizonyíthatnék legékezebben, hogy Schwarcz István előrelátó szellemét ma már teljesen méltányoljuk? Azzal, ha az ő eddig páratlan ténye mihamarabb követőkre találna s én esztendőre ugyan e helyen egy újabb nemes alapítványról számolhatnék be! Vivat sequens!⁴ (Kemény 1893, 14)

Nos, a sequens Lázár Piroska lett. Lázár explicit módon valóban sehol nem fogalmazta meg, hogy az intézmény gyakorlatilag asszimilált zsidó középosztály leányainak számára szerveződött, de valójában ez volt a helyzet már megalakulásakor, 1907-ben is.⁵ A korabeli újságokban sem ilyenként

³ Ez így nem egészen pontos: Schwarcz István (1813–1869) az egi hitközségi iskola alapítását tette lehetővé, nem a reáliskoláét. Nevéhez annak az ösztöndíjnak az alapítása fűződik, melynek bevezetését korai halála miatt nem érhetette meg. Ahogy azt sem, hogy a saját maga által megfogalmazott Alapítólevéllel ellentétben az ösztöndíjat kizárólag egi születésű diákoknak ítélték oda, akiknek teljesítményét nem a hozzáértő tanári kar, hanem a város vezetői állapították meg (Kemény 1893, 9–14).

⁴ Éljen a következő! (latin). Schwarcz Istvánról és az egi zsidóság életéről a második világháborúig lásd továbbá Székely Gábor, *Elszakadás és visszafordulás* (2022).

⁵ Az 1935-36-os iskolai évben az intézménynek 14 római katolikus, 1 görögkatolikus, 2 református és 89 izraelita növendéke volt. A szülők túlnyomó többsége Budapesten élt (Lázár 1936, 34).

hirdették az iskolát.⁶ A tizenkét éves lányok zsidóságukat az osztályképen még valószínűleg magától értetődőnek tekintik. Annál is inkább kísérteties a későbbi üldöztetés perspektívájából rátekinteni a társaságra. Kivel mi történhetett? Tudni lehet, hogy az osztályfőnök túlélte a soát, 1946-ban ő írta igazgatónöjéről a nekrológot. A képnek a vészkorszak utáni olvasata bennem úgy indítja el az utóemlékezet folyamatát, hogy az egyébként békés, derűs képet kísértetiesnek látom, a csoport feletti árnyékot nem csupán jelöltként, hanem jelölőként értelmezve: az eljövendő évek katasztrófájának sötét fellegeként, mely majd elsodorja az iskolát is az igazgatónövel és növendékeinek egy részével együtt.

A második osztálykép elemzése, 1937–38

Az első sorban ülők magyaros díszítésű, sújtásos fehér blúzt viselnek [2. kép]. Fontos lehetett a magyaros blúz, de nem feltétlenül valamiféle magyarodás miatt. Valószínűsíthető, hogy Tüdös Klára, a későbbi embermentő tervezte a sújtásos egyen blúzokat, akinek Pántlika nevű divatszalonja híres volt a női ruhákon látható népies motívumok miatt. Divattervezői programja hasonló volt, mint az iskola pedagógiai programja: ötvözni akarta a külföldi, legújabb divatáramlatokat a magyaros népviselet hagyományaival. Az iskolának volt kapcsolata Tüdös Klarával, aki később, az 1940-es tanév végén egy kifejezetten feminista beszéd kíséretében adta át a

2. kép

maga tervezte sötétkék selyemruhákat az ország minden részéből érkező, kitűnő előmenetelű, 32 érettségizendő leánynak a Corvin áruházban. A lányok között ott volt Lázár Piroska iskolájának kitűnő tanulója, Schwartz Éva is (Lázár 1940, 11–12). De térjünk vissza az 1937-38-as tanév

⁶ Nemcsak a zsidó *Egyenlőség*ben hirdette iskoláját, hanem például a *Nyugat*ban és a *Pesti Hírlap*ban is.

fényképéhez. Az álló sor bal szélén az egyik lány fekete blúza és feltűnően szomorú arca megbontja a fehér blúzos lányok alkotta kép egységét. Talán gyászol valakit. A lányok itt már kamaszkorba léptek, egyesek selyemharisnyát hordanak, elegáns félcipővel. Főleg az első sorban ülők tekintete komor, de az álló sorban sem mosolyog senki felszabadultan. Anyám ezen a képen is a szélén áll, ezúttal az álló sor jobb szélén. Itt azonban már jobban érzékelhető a csoporthoz tartozása. Elmondásából tudom, hogy általa imádott anyai nagypapja, Hammel Móric, a szegénysorban élő, morvaországi vigéc éppen Hitler 1938. március 15-i csehországi bevonulása előtt pár nappal halt meg. Ekkor anyám anyja kiutazott Prostejovba, apja temetésére, majd Pestre hozta csak jiddisül tudó édesanyját, hogy biztonságba helyezze. Ettől fogva együtt éltek a Pozsonyi út 40. számú, később csillagos házban. A nagymama és a család biztonsága nem tartott sokáig: 1938. május 29-én hozták meg az első zsidótörvényt.⁷ A törvény a lányok családjában nyilvánvalóan szorongást keltett, amelyet ők maguk is érzékelhettek, és a törvény következményeit ha nem is tudták tizennégy évesen felmérni, a családi légkör, a szülők hamarosan bekövetkező munkahelyi elbocsátása mindenképpen jelezte a bajt. Az *Értesítő*ben csak röviden szerepel az izraelita vallású tanulóokra vonatkozó valláserkölcsi nevelésről szóló rész, míg a római katolikus és református tanulók hitéletéről egy-egy komolyabb bekezdés szól. Újabb védekezési mechanizmus. Az *Értesítő* statisztikai kimutatásában a római katolikus lányok létszáma ekkor 14 volt, a reformátusoké 5, az izraelitáké 90 (Lázár 1938, 8, 36).

Figyelemre méltó az ez évi *Értesítő* „Kegyeleti nevelés” című passzusa az első zsidótörvény bevezetése után közvetlenül. Ennek keretében ellátogattak a Batthyány Örökmécseshez és megtekintették az Irredenta (az *Értesítő* szóhasználat) szobrokat, megemlékeztek Riedl Frigyesről, Arany János halálának évfordulójáról, a Nemzeti Színház száz éves jubileumáról, Vörösmarty Mihályról, Beethovenről, Tormay Ceciltől, Trianon évfordulójáról. Gondozták Beöthy Zsolt sírját és meghallgatták Eugenio Pacelli pápai legátus rádióbeszédét, továbbá Horthy Miklós „kormányzó úr őfőméltóságának szózatát” szintén a rádióban. A felsorolt nevek részben a magyar kultúra megkérdőjelezhetetlen hagyományaihoz, részben a korabeli irodalom és politika ambivalens, antiszemita szereplőikhez kapcsolódnak, így az egyetlen nőíró, Tormay Cecil is. Nem találjuk közöttük az 1937. december 3-án meghalt József Attilát vagy a kor progresszív irodalmának képviselőit, és

⁷ A fénykép 1938. június 18-án készült. A fényképen szereplő zsidó lányok és a tanárnő tehát tudhattak már az első zsidótörvényről. Az ez évi *Értesítő* statisztikája szerint a szülők többségének foglalkozása nagykereskedő (15), kiskereskedő (27) kereskedelmi tisztviselő (17), másféle értelmiség (18) volt, tehát a zsidó származásúak valamennyien érintettek voltak az első zsidótörvényben. (Lázár 1938, 36)

egyetlen név sem szerepel zsidó származású írók vagy a zsidó kultúra képviselőiben. Ez nem jelentette azt, hogy Lázár Piroska fejében ne lett volna meg a kulturális archívum progresszív része, különösen, ha visszagondolunk Ady emlegetésére az édesanyja felett elmondott gyászbeszédben. Felmerül a kérdés, hogy a progresszivitásnak háttérbe szorításának nem valami védelmező gesztusáról van-e itt szó. Az én válaszom erre a kérdésre Lázár tevékenységének egészét tekintve: igen, erről lehetett szó.

Ebben a kontextusban érdemes kitérni Lázár Piroskának és iskolájának Beöthy Zsolthoz fűződő kapcsolatára. Beöthy Zsolt (1948–1922) a múlt század fordulóján a konzervatív szellemű irodalom és irodalomtudomány egyik prominens képviselője volt. 1878-tól haláláig az esztétika tanára volt a budapesti bölcsészkaron. Itt volt lelkes tanítványa Lázár Piroska is minden bizonnyal 1900 és 1905 között. 1896 őszén nyílt meg az Országos Nőképző-Egyesület leánygimnáziuma, melynek felügyeletét Beöthy vállalta el. Állítólag nagy lelkesedéssel készítette fel az egyetemre készülő lányokat. Lázár Piroska 1939 szeptemberében iskolájában elindította a Beöthy Zsolt nevét viselő irodalmi és művészeti önképzőkört, Beöthy halála után osztályai minden évben meglátogatták és gondozták sírját. 1940-ben pedig tanítványaival sajtó alá rendezte és magánkiadásban megjelentette a *Magyar irodalmi ritkaságok* c. sorozat 51-ik darabjaként *Az irodalomtörténet elmélete I. c.* munkáját. Lázár Piroskának a Beöthy iránti tiszteletében én nem annyira az igazodást vagy a konzervativizmushoz való kötődést tartom fontosnak, hanem inkább a tanítvány őszinte lelkesedését és Beöthynek a nőnevelésben játszott szerepének elismerését, az ahhoz való kapcsolódást, noha Beöthy konzervatív irodalomfelfogásába nem fértek bele a nőírók. Schein Gábor fontos tanulmányában (2011, 216–217) azt állítja, hogy Lázár Piroskát és növendékeit Beöthy Zsolt irodalomelméleti könyve sajtó alá rendezésének gesztusában „– még a zsidótörvények megjelenésekor is, tehát amikor a nemzet fajbiológiai felfogása vált a törvénykezés alapjává, és őket idegenként kizárták a nemzeti így értelmezett közösségből – az asszimiláció feltétel nélküli vágya és igyekezete hatotta át.” Nos, kétségtelenül ez az asszimilációs vágy jellemezte az egész szekuláris budapesti zsidóságot is, amely kiemelkedő és úton-útfélen hangoztatott magyarságtudatával mindenképpen igyekezett zsidóságában láthatatlanná válni és alkalmazkodni mindahhoz, amit a korabeli hivatalos Magyarország képviselt. Önmagában az asszimiláció egyébként a modernitáshoz való vonzódás része volt, nem feltétlenül jelentette a zsidóság megtagadását. Az asszimiláció abból indult ki, hogy lehetséges és szükséges az emancipáció, amelyben a zsidó származásúak mint magyar állampolgárok hozzájárulhatnak annak a nemzetnek a fejlődéséhez, amelybe beleszülettek. Schein állítását azonban árnyalni szeretném. Nem csak „az asszimiláció feltétel nélküli vágyáról és igyekezetéről” van szó. Nagyon modern pedagógiai

módszernek találok, hogy Lázár Piroska növendékeit bevezette egy szöveg sajtó alá rendezésének fortélyába, növelve ezzel önállóságukat, az akkor autoritással bíró szöveg feletti hatalmukat. Ezen kívül pedig, ahogy már utaltam rá és az alábbiakban még lesz róla szó, az iskolai értesítők aktuálpolitikára és a tantervre vonatkozó szövegeinek lelkes sovinizmusa inkább az iskolát, a növendékeket és a tanárokat védelmező stratégiának tűnik. Ugyanez a sovinizmus egyébként még a pesti izraelita hitközség leánygimnáziumának *Értesítőjében* is jelen van.

A harmadik osztálykép elemzése, 1938–39

Ezen a felvételen a tanárnő fekete ruhában ül, mintegy „kisötétlik” a fehér blúzós lányok közül, van, aki vidáman mosolyog és van, aki elgondolkodva néz maga elé [3. kép]. A tanárnő arckifejezése rendkívül komor. Horthy 1938 augusztusában meglátogatta Hitlert. Az első bécsi döntés nyomán 1938. november 2-án Magyarország visszacapja Szlovákia déli és

3. kép

Kárpátalja délnyugati sávját, összesen mintegy 12000 négyzetkilométert, majd négy hónappal később, 1939 márciusában megszállta Kárpátalját és háborút kezdett Szlovákiával, melynek során újabb elcsatolt területeket szerzett vissza. A tanárnő aggodalmas tekintetével ellentétben az iskola 1938-39-es *Értesítőjében* „Hazafias nevelés” címszó alatt lelkesedő hangú bekezdés olvasható a visszacsatolt területekről (Lázár 1939, 9). Ez az öröm őszinte lehetett, hiszen zsidó családokat is szétválasztott Trianon, arról nem is beszélve, hogy a legtöbb zsidó lány apja mint a Monarchia hazafias védelmezője lelkesen részt vett az I. világháborúban. Boldogan osztottak tehát a területi visszacsatolás feletti eufóriában.

A tanárnő komorságát azonban magyarázhatja a második zsidótörvény 1939. május 5-iki bevezetése. 1939. június 25-én készült. Ez már elsősorban faji szempontból határozta meg, hogy ki számít zsidónak. Az

alábbi passzus, a törvény ötödik paragrafusa konkrét fenyegetést jelentett a zsidó tanárookra nézve:

Tisztviselőként vagy egyéb alkalmazottként zsidó nem léphet az állam, törvényhatóság, község, úgyszintén bármely más köztestület, közintézet vagy közüzem szolgálatába. [...] A közép-, a középfokú és a szakiskolákban oktatást végző zsidó tanárokat, a népiskolákban oktatást végző zsidó tanítókat [...] nyugdíjazni kell, illetőleg az erre irányadó szabályok szerint a szolgálatból végkielégítéssel el kell bocsátani.

Dr. Kardos Gabriella és a többi zsidó tanár tehát elvileg már nem dolgozhatott legálisan az iskolában.⁸ A tanárnőnek így a komorságra minden oka meglehetett, még ha fekete ruhája nem feltétlenül gyászruha is. A tanárnő alakja, testtartása sokat elárul a külvilág és a magánszféra közötti feszültségről. Az immár tizenöt éves lányok szülei egyre nagyobb veszélyben élték hétköznapjaikat. Az alkalomhoz illő vidám mosolyok mellett egyre több a maga elé meredő, gondterhes tekintet. Az előző két fényképhez képest kevesebben vannak az osztályban: 20 helyett ezen a képen 14-en. Vajon a létszámcsökkenés összefüggésbe hozható a zsidótörvényekkel? Valószínűleg igen, hiszen az 1937–38-as tanév végén anyám osztályából csak egyetlen tanuló bukkott meg (Lázár 1939, 37). Figyelemre méltó továbbá, hogy az 1938–39-ik évi *Értesítő*ben több kódolt utalás is történik a zsidók életét megkeserítő változásokra. A „Változások a tantestületben” címszó alatt például ezeket olvashatjuk:

Wolf József dr. vallásnár 17 évi lelkiismeretes tanári működés után a Pesti Izr. Hitközség rendelkezése szerint elhagyta intézetünket. Tanártársai és tanítványai egyaránt becsülték és kedvelték. Kérjük, tartsa meg iskolánkat emlékezetében. [...] Ság Miklósné és Svéd Györgyné tanárok 1939 április hó 7.-én hagyták el iskolánkat, a sors különös rendeltetése folytán Ausztráliába költöztek. Mindkettőjük távozása fájdalommal érintett bennünket, jó

---

⁸ E második zsidótörvény 6%-ban maximálta a zsidók számát a szellemi pályákon. Nem lehettek tagjai a közigazgatási és igazságügyi apparátusnak és a középiskolai tanári karoknak sem. Kitéltették őket a színházakból és a lapok szerkesztőségeiből is. A törvény tovább korlátozta az ipari és kereskedelmi vállalatoknál alkalmazható zsidók számát. Az első két zsidótörvény elsősorban a kis- és középpolgárság tagjainak okozott óriási anyagi veszteségeket. Éppen azoknak, akiknek gyermekei Lázár Piroska iskolájába jártak. Az országban mintegy 90.000 ember vesztette el az állását, családtagjaikkal együtt mintegy 220.000 ember életkörülményei romlottak jelentősen. Szerencsére nem hajtották végre maradéktalanul az előírásokat, és kialakult a strómanok (aladárok) illegális rendszere, amelyben keresztények nevére írták a vállalatokat, de valójában továbbra is a zsidó vezetők irányították azokat. Forrás: *A bolokauszt Magyarországon*.

kortársak, becsületes emberek, lelkes tanárok voltak. A jó Isten kísérfje őköt útjaikon. (Lázár 1939, 7)

Wolf rabbi ekkortól a pesti izraelita leánygimnázium vallástanára lett, egészen 1944-ig, amikor is elhurcolták sáncásásra, majd Buchenwaldban halt meg 1945 márciusában. A zsidó hittan oktatása megszűnt Lázár Piroska iskolájában: „Az izraelita tanulók egy része a Dohány-utcai, másik része, a Csáky-utcai templom pénteki istentiszteletein vett részt. A IV. osztály tanulóinak avatási ünnepe május 18-án volt. Somló Gézáne tanította leányainkat az ünnepély vallásos énekeire” (Lázár 1939, 8). Nem mintha olyan komolyan vették volna a héber nyelv tanulását és a zsidó hittant, hiszen legtöbbjük – mint már volt szó róla – szekuláris zsidó családból származott. Iskolájuk, amely eredetileg kimondatlanul bár, de éppen a számukra, értük szerveződött, már nem lehetett olyan biztonságos második otthon. A fenyegető szociális katasztrófa például ebben a megfogalmazásban is olvasható: „Tanulmányi szempontból az év rendes mederben folyt le, mégis több körülmény (különösen a gyermekek nagy részének jövőjét illető kilátástalanság) megnehezítette a tanulók munkáját” (Lázár 1939, 10). A házi ünnepélyek műsorában azonban most már megjelennek zsidó származású írók, így a „Szilágyi és Hajmási” című ballada Szép Ernőtől származó színpadi feldolgozása, és a német zsidó író, a később, 1943-ban, Theresienstadtban elpusztult Josefa Metz „Im Himmelhaus” című, gyerekeknek írt zenés játéka. Az Ifjúsági Vörös Kereszt Csoportjának tagjai meglátogatták az Izraelita Siketnémák és Vakok Intézetét. Fontos változás a tanulmányi kirándulások magyar történelmi és kulturális vonatkozásainak sovíniszta, irredenta pátozzsal kísért hangsúlyozása után egy a zsidók által alapított és üzemeltetett, rendkívül haladó, a sérült gyerekek speciális pedagógiájának legújabb módszereit alkalmazó intézmény meglátogatása.

A zsidóság tudatosabbá tétele szempontjából további fontos esemény, hogy 1939 februárjában az iskolában megalakul a Debora vallásos kör:

Célja a tanulók vallási és szociális érzésének ápolása, erősítése. Tagjai a gimnázium minden egyes osztályának izraelita vallású növendékei. A „Debora vallásos kör” havonta egyszer tartotta ülését. Az üléseken felolvasások, előadások, szavlatok, zenezámok hangzottak el. A kör december 18.-án Chanuka ünnepélyt rendezett a Pesti Izr. Hitközség V. kerületi kultúrtermében. Kiss József „Zsidólány” című melodramáját Ilkovits M. VII. o. t. hatásosan adta elő, Gráf E. és Sugár A. III. o. tanulók kitűnő táncszáma után Szekeres Gy. VIII. o. t. Delibes-Dohnányi „Coppelia” keringőjét szép zongorajátékában mutatta be. Schwarcz É. VII. o. t. komoly zárószavai fejezte be a műsort. Rotmann (sic!) L. V. o. t. konferált. [Anyám – G.J.]. Purim alkalmából is kitűnően sikerült műsoros délután keretében szórakoztatta vendégeit és tagjait a „Debora kör”.

Peszachkor pedig tartott hetven terítéses széderestét tagjai számára az V. ker. izr. nőegylet áldozatkész vezetőségének közreműködésével. Megjelent a széderestén dr. Lázár Piroska igazgató úrnő és a tanári kar egy része is. A „Debora vallásos kör” működésének első éve kedvező volt és nagy reményekkel néz a jövő esztendei feladatok elé. (Lázár 1939, 38–39)

Ilyesmire korábban nem volt példa az iskola életében. Most először történik kísérlet az iskola túlnyomó többségét kitevő lányok zsidó identitásának megerősítésére és ápolására. Nyilvánvaló reakció volt ez az antiszemitizmus egyre erősödő jelenlétére a magyar köz- és magánéletben egyaránt, ha létrehozása nem is nevezhető taktikusnak az adott történelmi pillanatban. Anyám neve egyébként mindaddig a pillanatig seholy sem jelenik meg a különféle rendezvények aktív résztvevőjeként: nem szavalt, nem énekelt, nem kísért senkit zongorán, nem szerepelt színdarabokban. Itt valamiért mégis oldódott a passzivitása.

A negyedik osztálykép elemzése, 1949–40: anyám története

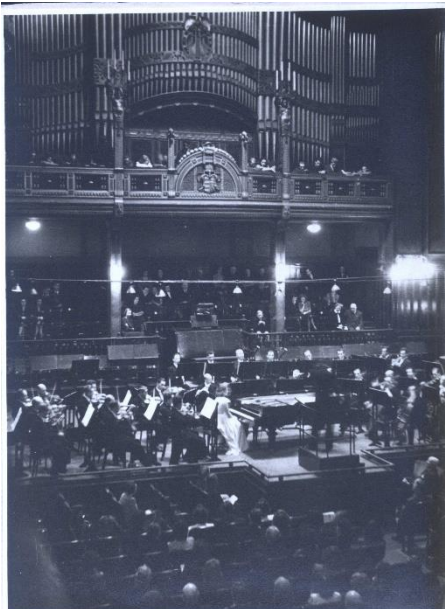
Ez a kép [4. kép] nemcsak a mi családi archívumunkban az utolsó, hanem Lázár Piroska iskolája független történetének is utolsó osztályképe. A második zsidótörvény érvényesítette a numerus clausust a középiskolákra is. Ezért, ahogy már volt róla szó, az 1940–41-es tanévtől a Pesti Izraelita Hitközség leánygimnáziuma „átvette” az iskolát, azaz kihelyezett tagozatává alakította azt. Ezzel nemcsak Lázár Piroska iskoláját tartotta életben, noha már nem lehetett önálló intézmény, hanem a Pesti Izraelita Hitközség

4. kép

leánygimnáziuma saját magán is segített, mert az állami iskolákból elüldözött zsidó gyerektömeget egymaga már nem tudta befogadni. Az igazgató ekkortól a Pesti Izraelita Hitközség leánygimnáziumának igazgatója, Zsoldos Jenő lett, de a Személynök utcai iskolát továbbra is Lázár Piroska vezette, immár igazgatóhelyettesként.

5. kép

Ez a fénykép az előző képhez képest meglepően vidám hangulatú. Anyám ismét az ülő sorban balról a második. Már 1938-ban felvették a Zeneművészeti Főiskola akadémiai tanfolyamára, azaz a művészképzőbe. Nagyon tehetségesnek tartották. Tekintete bizakodó, mintha kezdene rátalálni önmagára. A többi lány és „Ella néni”, az osztályfőnök is derűsen néznek a lencsébe. Nem érzékelték az egyre közelgő veszélyt? Vagy már tudták, hogy együtt maradhatnak ebben az iskolában jövőre is? Miért is ne mosolyognának, tizenhat évesek, és talán a két zsidótörvény ellenére is bíznak benne, hogy előttük az élet. Anyám Ránki Lívia néven 1942. január 8-án adja majd első nagy koncertjét, mindjárt Liszt *Haláltáncával* kezdi

pályafutását [5. kép]. Elmondásából tudom, hogy a koncert előtt figyelmeztették: Rottmann névvel nem lehet semmiféle karriert befutni, javasolták, hogy magyarosítson. Ezt hivatalosan ekkor még nem tette meg, az 1942. júniusában kelt Zeneművészeti Főiskola bizonyítványában még Rottmann Lívia néven, izraelita vallásúként szerepel. A hangversenyen, mégis Ránki néven lépett fel, bár ekkor még nem ez volt hivatalosan a neve. A magyarosításra csak 1945 májusában került sor. A hangversenyéről szóló kritikák, melyekben nevének írásmódja emiatt nem is konzekvens, két szempontból is figyelemre méltóak. Egyrészt frappáns példái annak, hogyan veszik át egymástól a kritikusok a gender szempontú értékelést. A *Pesti Hírlap* a koncert másnapján többek között ezt írja:

Örvendetes meglepetés volt viszont Ránky (sic!) Lili bemutatkozása Liszt *“Haláltáncával”*. *Férfierőt, férfias tudást is kemény próbára tevő* feladatot vállalt ez az egészen fiatal zongorista lány. Tehetséggel párosult lelkes, kitartó szorgalom feltűnően szép eredménye volt a technikai és szellemi részében egyformán kész, eleven és hatásos előadás. Hogy a mű démoni varázsa oly

meggyőzően érvényre jutott, abban a kitűnően játszó Hangversenyzenekarnak is jelentős része volt. (lv. 1942) (Saját fordítás; kiemelés tőlem, G.J.)

Az elismerés konnotációja: *annak ellenére, hogy nő*, volt képes arra a teljesítményre, amire csak férfiak képesek. A szintén január 9-én megjelent *Pester Lloyd*-ból sem hiányzik a gender szempont:

A szünet után Ránki Lili (sic!), a rendkívül tehetséges zongoraművésznő Liszt Haláltáncát adta elő zenekari kísérettel. A fiatal művésznő ragyogó zongorista kvalitásokkal büszkélkedhet. Elképesztő gördülékenység, telt, *férfias* (kiemelés tőlem, G.J.) hangszín, határozott ritmus adta játékának virtuóz jellegét.⁹

A férfias hangzás megszólaltatása számít elismerésnek itt is.

Másrészt érdekesek az újságcikkek éppen a női emancipáció illusztrációiként is. Az *Esti Kurir* január 7-iki, a koncertet beharangozó számában a „Nő játssza a Szimfonikusok Liszt-estjén a *Haláltáncot*” című kritikájában szót kap az ifjú zongoraművésznő is:

Liszt *Haláltáncát* – ezúttal – nő játssza. Ránky (sic!) Lili. Beszéltünk a művésznővel, aki férfierőt is megpróbáló feladatot vett a vállára. Kiderül, hogy vállalkozása háromszorosan is vakmerő, mert azon kívül, hogy nő, mindössze tizennyolcéves és ez lesz az első nyilvános koncertje. – Hatéves korom óta tanulok zongorázni – mondja –, mesterem Szathmáry Tibor. Vele együtt választottuk ki hosszas töprengés után Liszt *Haláltánc*-át. Nagy megtiszteltetés számomra, hogy a Szimfonikusok (sic!) immár híressé vált hangversenyein Komor Vilmos vezénylete mellett léphetek először a közönség elé. Noha ez az első nyilvános szereplésem, egyáltalában nem félek. Hogy a *Haláltánc* férfifeladat? Lehet. De ma már a nő mindenben egyenrangú a férfival. (N.N. 1942)

A 40-es évek Magyarországon nincs mit csodálkozni a zongorista női mivoltának kivételesként történő pozicionálásán. Ám anyám válasza mégis meghökkenítő a női egyenjogúságról. Honnan ez az emancipációs öntudat? Otthon szigorúan poroszos szellemben nevelték, saját szülei példáján nem láthatta a nemek közötti egyenlőség leghalványabb jelét sem, az azonban, hogy zongoraművészi karriert szántak a lányuknak, mégiscsak részét képezhette

⁹ A szöveg német eredetiben: Nach der Pause brachte Lili Ránki (sic!), eine äüBerst begabte Pianistin, Liszts Totentanz mit Orchesterbegleitung zu Gehör. Die junge Künstlerin darf sich glänzender pianistischer Eigenschaften rühmen. Eine verblüffende Geläufigkeit, ein voller, *männlicher*. Ton, fester Rhythmus gaben ihrem Spiel das virtuose Gepräge. (*Pester Lloyd* 1942, kiemelés tőlem, G.J.)

anyám emancipációs öntudatának. Emellett, mint ahogy már több példát is hoztam rá, Lázár Piroska iskolájában jelen volt az önálló, feltörekvő, ambíciókkal rendelkező, emancipált nő ideálja. A lányokat nemcsak tanították, hanem számtalan alkalmat teremtettek számukra tehetségük kibontakoztatására az önképzőkörökön, ünnepségeken, rajzsakkörökön, sportrendezvényeken, a filmes és fényképező foglalkozásokon, a modern gimnasztika órákon, szavalóversenyeken, színházi előadásokon való részvételük támogatásával. A lányok ezek alkalmával rátalálhattak arra, ki miben tehetséges. Noha Beöthy Zsolt, Pintér Jenő, valamint a magyar történelem és irodalom férfialakjai voltak a hivatalos példaképek, az iskola gyakorlata önállóságra, képességeik kibontakoztatására is nevelte a lányokat, amelynek örömét saját és egymás teljesítményeiben is megtapasztalhatták.

Az iskola további sorsáról már csak a *Pesti Izraelita Hitközség Leánygimnáziumának és Abonyi-utcai Általános Leányiskolájának 1946–47. évi Évkönyvéből* értesülhetünk:

1940 szeptemberben nyílt meg a leánygimnázium tagozata (V., Személynök-utca 21–23.). Utolsó évkönyve 1943 júniusában jelent meg. 1944-ben zsidó iskola nem adhatott ki nyomtatott évkönyvet. 1945-ben és 1946-ban pénzügyi nehézségek miatt nem jelentethettük meg évi beszámolóinkat. (Zsoldos 1947, 3)

Lázár Piroskáról anyám osztályfőnöknője, Dr. Kardos Gabriella ugyanebben az évkönyvben többek között ezeket írta nekrológiájában:

És nem jönnek vissza! Az ember nem akarja ezt elhinni és vár, vár. [...] Azt hiszem, lelkünk a várakozás állapotában is marad, bármennyire is tiltakozik ez ellen a józan belátás. Éppen ezért ha megköveteli is tőlünk a haladó, az élő élet, hogy hideg ésszel számoljunk azzal: elhurcolt kedveseink már nem térnek vissza, szívünk jól elrejtett zugában mégis féltve, gondosan őrzünk egy kis halvány reménysugarat.

Sajnos, dr. Lázár Piroska sem tér vissza többé. [...] Felettes hatóságai mindig elismeréssel emlékeztek meg pedagógiai munkásságáról, mindig kiemelték a magyar nőnevelés érdekében kifejtett érdemeit. Sokat utazott, és útjainak során érdeklődéssel fordult minden olyan iskolatípus felé, amelytől valami újat, hasznosat várhatott, amit megvalósíthatónak vélt, amit a mi viszonyainkra alkalmazni lehetett. [...] Mélyen fájlalta a zsidóság súlyos helyzetét, *szinte vateszi érzéssel hajtogatva, milyen szükség van zsidó iskolára, nemcsak egyre, hogy megmentsiük elkallódó, vallásilag is asszimilálódo gyermekeinket.* [Kiemelés tőlem, G.J.] Hitt abban, hogy iskolája sziget a gyűlölködés tengerében, és igazoltnak látta meggyőződését akkor, amikor a szomorú emlékü zsidótörvény értelmében megszüntetendő iskoláját átvette a pesti izraelita hitközség, és ő mint ennek az iskolának tanára, működött tovább 1944

március 31-ig. [...] Minden pedagógiai elismerésen, társadalmi sikeren túl a családjához, az otthonához való ragaszkodás volt a legmélyebb benne, és talán ez vezette a gázkamra felé is. Édesanyja öreg korát bearanyozta gondos szeretetével, szerető büszkeséggel vette körül férjét [Beregi Oszkárt, G.J.], önfeláldozó és a szó szoros értelmében vett, halálig tartó szeretettel követte testvérét a kínok útján.

Az emlékezet nem borul homályba: dr. Lázár Piroska emléke fennmarad mindazok lelkében, akik ismerték, akik együtt dolgoztak vele, akik tanultak tőle. S míg él valaki, aki visszaemlékezik szavaira, tanításaira, addig ő is él a földön, él azoknak a szívében, akik emlékeznek rá. (Zsoldos 1947, 21–22)

Nos, ez az a forrásszöveg, amely megerősít abban a meggyőződésben, hogy az *Értesítő* szövegeinek egy részében megjelenő sovinszta pátosz Lázár Piroska tudatosan védelmező ethoszának részét képezte.

Utóhang

Azok a generációk, amelyek Lázár Piroska iskolájában tanultak, lassan elmennek. Szekeres-Varsa Vera szerencsére itt él közöttünk, tíz évvel később járt az iskolába, mint az én anyám, tehát már a kihelyezett tagozatba, 1943 és 1947 között. A vele készített telefonos interjúban elmesélte nekem, hogy szülei nem akarták felekezeti iskolába íratni, de 1943-ban már csak zsidó iskolába járhatott, s ekkor már a Lázár-féle iskola hivatalosan is ennek számított. Elmondta továbbá, hogy még mindig fejből tudja 50 osztálytársa nevét. Olykor felmondja magában az osztálynévsort, mert hisz abban, hogy amíg emlékszik a nevekre, addig viselőik még nem tűntek el egészen. Megerősítette továbbá, hogy az iskola pedagógiájában kifejezett szerepet kapott a női öntudat ápolása. Nem emlékszik magyarkodásra, liberális szellem jellemezte az iskolát. A formalitás csak a tanárok kötelező megszólításában volt tetten érhető: „tanár úrnő kérem”. Az új héber nyelv tanulása mellett a héber bibliát inkább kultúrtörténeti jelenségként tárgyalták. 1944-ben figyelmeztették őket, ne vigyék többé magukkal az iskolába. Védtek tanítványaikat. Abban az évben április 1-ig tartott a tanév.

Összegzés

A képek egy kivételével (1935–36) közvetlenül az első és második zsidótörvény bevezetése és az első, illetve a második bécsi döntés ideje előtt és alatt készültek, melyeken 90%-ban zsidó lányok láthatóak. A fotók

szélsőséges történelmi időben készültek. Ami a törvénykezésben elkezdődött több minden más mellett a későbbi bujkálási kényszerhez, a munkaszolgálatához, a gettósításokhoz és deportálásokhoz vezetett. Ekkor vált kritikussá számtalan budapesti és vidéki kis- és középpolgári zsidó család egzisztenciája, továbbá a középiskolás zsidó fiatalok kiszorítása az állami iskolákból szintén nem lehetett titok a fényképeken látható lányok és szüleik számára. Az iskola formális curriculumja szerint nem volt zsidó felekezeti, még csak zsidó iskola sem. Négy felekezethez tartó gyerekek járhattak ide: római- és görögkatolikusok, reformátusok és izraeliták. A számarányok azonban ez utóbbiak jelentős túlsúlyát mutatják a többiekhez képest.

Az iskolai értesítők bombasztikus stílusú, szentimentálisan hazafias megszövegezésében, Horthy dicsőítésében, az irredentizmus őszintén megélt mámorában (pl. az irredenta Hiszekegy ima elénekeltetése minden áldott nap), a férfiközpontú, konzervatív szellemű irodalomfelfogás érvényesítésében a formális curriculum működését látom. Emellett a zsidóság hangja az *Értesítők*ben csak akkor válik hallhatóvá, amikor már az asszimiláns zsidók törvény szerint sem lehettek „magyarok”. Mind a zsidóság hangjának fokozatos felerősödése, mind pedig a lányoknak a hagyományos női szerepek mellett saját tehetségük felismertetése, továbbá az iskolának modern európai horizontja az iskola „rejtett curriculumaként” fogható fel. A „formális curriculum” mintegy védőpajzsként szolgált a „rejtett curriculum” előtt.

Lázár Piroska igazgatói funkciója miatt nem volt osztályfőnök, így paradox módon éppen őrá nem találtam iskolai fényképet. Elhurcolásának pontos dátumát sem sikerült kinyomoznom. A Yad Vashem dokumentumai bizonyítják, hogy Bergen-Belsenben pusztult el.¹⁰ Beregi Oszkárné Dr. Lázár Piroskát, iskoláját és növendékeit nem fenyegetheti a felejtés veszélye. A Balassi Bálint 21-es számú házra pedig emléktábla való.

Köszönetnyilvánítás

Köszönet a Szegedi Tudományegyetem Angol-Amerikai Intézete Társadalmi Nemek Kutatócsoportjának, hogy e cikkben leírtakat előadás formában 2022. szeptemberében megrendezett konferenciájukon előadhattam, Berend Zsuzsának, Czingel Szilviának, Csonka Emilnek, Fényi

¹⁰ Már a *Világosság* 1947. 07. 9-i számában hírül adja “Beregi Oszkárné Lázár Piroska holtánnyilvánítása” címmel: “A hivatalos lap vasárnapi száma közli a fasizmus sok-sok mártírjának neve között *Beregi Oszkárné született dr. Lázár Piroska* holtánnyilvánítását is. A rideg hivatalos adatok szerint *Lázár Piroska* volt budapesti lakos (V, Személynök u. 21-23) 1882 április 17-én Egerben született és *mint deportált 1944 március végén eltűnt*. A holtánnyilvánítást a budapesti központi járásbírósa mondta ki és ezzel pontot tett egy tragédia után, amely csak egyike a sokszázezer tragédiának, amit a fasiszta gyilkosok okoztak.”

Tibornak, Kiss Marianne-nak, Schein Gábornak, Szabó Lászlónak, Szekeres-Varsa Verának, a Yad Vashemnek és Zsigmond Annának.

Felhasznált irodalom

- Beöthy Zsolt. 1940. *Az irodalomtörténet elmélete I. Magyar irodalmi ritkaságok 51.* Vajthó László [szerk.] Budapest: Dr. Lázár Piroska magánkiadása.
- Bierbauer, Clarisse. 1919. „Testi kultúránk megteremtése.” *Fáklya* 10: 5.
- Hirsch, Marianne. 2001. „Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory Community.” *The Yale Journal of Criticism* 14 (1): 5–37.
- Hirsch, Marianne és Leo Spitzer. 2020. *School Photos in Liquid Time. Reframing Difference.* Seattle: University of Washington Press.
- Kemény Ferencz. 1893. „Schwarcz István emlékezete 1913–1869”. *Az egri magy. kir. állami reáliskola II. értésítője.* Eger: Az “Eger és vidéke” könyvnyomdája, 9–14.
- Key, Ellen. 1902. *Das Jahrbundert des Kindes.* Übers., Marie Franzos unter dem Pseudonym Francis Maro. Berlin: S. Fischer Verlag.
- [Képviseelőházi napló.](#) 1935. XXII. kötet. 1939. május 4. *Hungaricana.hu.* 2022. szeptember 6.
- Dr. Lázár Piroska. 1936. [Dr. Lázár Piroska Budapesti Leánygimnázium Értésítője az 1935-36. tanévről, az intézet alapításának 29., a leánygimnázium fennállásának 4. esztendejében.](#) Budapest: Kiadja az iskola igazgatósága. 2022. július 3.
- 1938. [Dr. Lázár Piroska Budapesti Leánygimnázium Értésítője az 1937-38. tanévről, az intézet alapításának 31., a leánygimnázium fennállásának 6. esztendejében.](#) Budapest: Kiadja az iskola igazgatósága. 2022. július 5.
- 1939. [Dr. Lázár Piroska Budapesti Leánygimnázium Évkönyve az 1937-38. tanévről, az intézet alapításának 32., a leánygimnázium fennállásának 7. esztendejében.](#) Budapest: Kiadja az iskola igazgatósága. 2022. július 5.
- 1940. [Dr. Lázár Piroska Budapesti Leánygimnázium Évkönyve az 1939-40. tanévről, az intézet alapításának 33., a leánygimnázium fennállásának 8. esztendejében.](#) Budapest: Kiadja az iskola igazgatósága. Letölve: 2022 július 9.
- „Szinház-Zene. Két zenekari est.” 1942. *Pesti Hírlap.*

- „Orchesterabend.” 1942. *Pester Lloyd*.
- N.N. 1911. *Pesti Hírlap*.
- N.N. 1928. *Egyenlőség* 19.
- N.N. 1940 *Ujság*. 5.
- N.N. 1942. „Nő játssza a Szimfónikusok Liszt-estjén a Haláltáncot.” *Esti kurír*.
- N.N. 1947. „Beregi Oszkárné Lázár Piroska holtványilvánítása.” *Világosság*.
[A holokauszt Magyarországon](#). 2023. augusztus 1.
- Schein Gábor. 2011. „Az alternatív modernségek koncepciója felé”.
Irodalomtörténet 2011 (2): 216-217.
- Székely Gábor: *Elszakadás és visszafordulás*. Budapest: Magvető, 2022, 9–38.
- Wall, Jeff. 2007 (1989). „Photography and Liquid Intelligence.” In Peter Galassi (ed.) *Selected Essays and Interviews*. New York: Museum of Modern Art, 109–110.
- Tanulni szerettek volna... A numerus clausus és a lányok* (2021). Kiállítás a 2B Galériában. Kurátorok: Szapor Judit és Karádi Éva.
- Zsoldos Jenő [szerk.] 1946–47. [A Pesti Izraelita Hitközség Leánygimnáziumának és Abonyi-utcai Általános Leányiskolájának Évkönyve az 1946-47. iskolai évről a leánygimnázium fennállásának 28., az általános leányiskola fennállásának 2. évében](#). Budapest: Az iskola igazgatósága. 2022. július 10.